

Leszek Leśniewski

ORCID: 0000-0002-2994-5900

Sopocka Akademia Nauk Stosowanych

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.42.10>

Status rodziny w Polsce i krajach nordyckich — ujęcie ekonomiczno-prawne w naukach społecznych

JEL Classification: O49, K15, J12, K39, O52

Słowa kluczowe: rodzina, ujęcie interdyscyplinarne, nauki społeczne, nordycki model kapitalizmu, prawo cywilne, kraje nordyckie, Polska

Keywords: family, interdisciplinary approach, social sciences, Nordic welfare state, civil law, Nordic countries, Poland

Abstrakt: W artykule zaprezentowano status rodziny w Polsce i krajach nordyckich, to jest Danii, Finlandii, Szwecji i Norwegii. W pierwszej części przedstawiono interdyscyplinarne ujęcie rodziny w naukach społecznych. Na podstawie przeglądu literatury przedmiotu ukazano definiowanie rodziny w prawie, ekonomii, psychologii, pedagogice i socjologii. Z ekonomicznego punktu widzenia w części drugiej ujęto odmienne postrzeganie rodziny w nordyckim modelu kapitalizmu oraz w polskiej gospodarce. Określono znaczenie rodziny w badanych krajach w perspektywie społeczno-gospodarczej. Trzecia część artykułu poświęcona została komparatystyce definiowania rodziny (w tym małżeństwa) w prawie cywilnym Polski, Danii, Finlandii, Szwecji i Norwegii. Porównano wybrane akty prawne i normatywne identyfikujące rodzinę w badanych krajach. W wyniku przeprowadzonych badań wykazano, że rodzina powinna być postrzegana jako grupa osób bez względu na liczbę, wiek oraz płeć jej członków, powiązana ze sobą w ujęciu społecznym, gospodarczym i prawnym.

The legal status of the family in Poland and the Nordic countries: The economic and legal approach in social sciences

Abstract: The article presents the concept of family in the legal systems of Poland and Nordic countries (i.e. Denmark, Finland, Sweden and Norway). Its first part presents an interdisciplinary approach to the family in social sciences. A review of literature leads the author to discern definitions of the family specific to the fields of sociology, economics, psychology and pedagogy. The second chapter discusses the perception of the family in the Nordic model of capitalism and in the Polish economy from a purely economic standpoint. The socio-economic importance of the family in the countries studied is thus established. The third part of the article is devoted to comparative studies on definitions of the family (including definitions of marriage) in the civil law of

Poland, Denmark, Finland, Sweden and Norway. Selected legal and normative acts identifying the family in the examined countries are compared. The research proves that the family should be understood as a group of people related by social, economic and legal bonds regardless of the number, age and gender of its members.

Wstęp

Rosnące wątpliwości co do znaczenia rodziny¹ w systemach społeczno-ekonomicznych wymagają nowego podejścia do kwestii jej statusu. Zachodzące zmiany gospodarcze, psychologiczne, socjologiczne i prawne wpływają na postrzeganie rodziny jako podstawowej grupy społecznej. Mimo to rodzina wciąż ma duże znaczenie, gdyż stanowi jednocześnie podstawę wartości życia codziennego obywateli Polski i krajów nordyckich. Uzasadniona zatem jest potrzeba poprawnego postrzegania rodziny w badanych krajach. Należy mieć również na uwadze, że porównywanie statusu rodziny w Polsce i w ujęciu duńskim, fińskim, szwedzkim i norweskim nie jest licznie prezentowane w literaturze przedmiotu.

Celem artykułu jest identyfikacja postrzegania rodziny w ujęciu polskim i nordyckim² w zakresie interdyscyplinarnym, to jest ekonomicznym i prawa cywilnego.

W artykule przyjęto tezę, że pojęcie rodziny jest odmiennie rozumiane w Polsce i krajach nordyckich, co związane jest z wpływem uwarunkowań ekonomiczno-prawnych charakteryzujących te kraje — w przypadku krajów nordyckich wynikających z *Nordic welfare state*.

W artykule przedstawiono wybrane wyniki z przeprowadzonych przeglądu literatury przedmiotu, badania bibliometrycznego, analizy porównawczej oraz komparatystyki prawniczej.

W pierwszej części przedstawiono istotę rodziny w ujęciu interdyscyplinarnym. W drugiej zaprezentowano ujęcie społeczno-gospodarcze znaczenia rodziny w Polsce i krajach nordyckich. Trzecią część poświęcono zaś prawnemu statusowi rodziny w nordyckim i polskim systemie prawa cywilnego.

1. Identyfikacja rodziny w ujęciu interdyscyplinarnym³

Temat rodziny jest przedmiotem badań naukowych i zainteresowań przede wszystkim w zakresie dziedzin nauk społecznych z ekonomii, prawa, politologii,

¹ Por. między innymi definicję rodziny w art. 10 — to naturalna i podstawowa komórka społeczeństwa, której należy udzielić jak najszerszej ochrony i pomocy, w szczególności przy jej zakładaniu i w okresie trwania odpowiedzialności rodziny za opiekę i wychowanie dzieci pozostających na jej utrzymaniu. Za: Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Nowy Jork, 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

² Spośród krajów nordyckich zakres artykułu obejmuje Danię, Finlandię, Szwecję i Norwegię.

³ W niniejszym podrozdziale, ze względu na ekonomiczno-prawny charakter niniejszej pracy, przedstawiono wybrane definicje rodziny — za przytoczoną literaturą przedmiotu.

pedagogiki, psychologii i socjologii.⁴ Dorobek prac naukowych obejmuje również badania filozoficzne⁵, teologiczne⁶, historyczne⁷ i kulturowe⁸. Bazują one na wcześniej zaproponowanych podejściach, to jest zweryfikowaniu stanowisk oraz poglądów i opinii.

Odnosząc się do przytoczonych argumentów, przeprowadzono uproszczone badanie bibliometryczne, którego celem było przedstawienie częstotliwości publikowania artykułów i innych dokumentów naukowych na temat rodziny w naukach społecznych w Polsce i krajach nordyckich w latach 1920–2019. Badanie zostało przeprowadzone 26 października 2019 roku. Przy generowaniu danych posłużono się bazą *Web of Science*. Zastosowano kryteria wyszukiwania: *all citations databases; Topic: Family; Country: Poland, Denmark, Finland, Sweden, Norway; Science: Sociology, Economy, Psychology, Law*.

Z przeprowadzonego badania bibliometrycznego wynika, że istotny początek zainteresowania naukowców tematyką rodziny przypada na rok 1920. Rodzina była przedmiotem prac naukowych przed 1920⁹, jednak w bazie *Web of Science* nie odnotowano publikacji artykułów na ten temat przed tym rokiem. W badanym okresie opublikowano ponad 1 mln artykułów ogółem (por. tabela 1).

Tabela 1. Liczba prac z nauk społecznych na temat rodziny opublikowanych w latach 1920–2019

Dziedzina	Liczba prac					
	ogółem w badanym okresie	w badanym okresie w kraju				
		Dania	Finlandia	Szwecja	Norwegia	Polska
Socjologia	23 199	102	156	348	203	84
Ekonomia	14 610	167	89	292	181	144
Psychologia	11 752	84	91	162	85	44
Prawo	6172	12	14	42	10	15

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z bazy *Web of Science* (dostęp: 10.2019).

⁴ Por. między innymi w literaturze polskiej: B. Szluz, A. Szluz, M. Urbańska, *Współczesna rodzina w ujęciu interdyscyplinarnym. Przemiany–Wsparcie–Rozwój*, Rzeszów 2017; w literaturze nordyckiej: I. Lavesson, *Familjen i fokus — Familjenätverk i teori och praxis*, Socialhögskolan vid Lunds Universitet SOPA 63 Vt–10, Lund 2010.

⁵ Por. między innymi A. Szczap, *Rodzina w poglądach wybranych filozofów*, „Wychowanie w Rodzinie” 7, 2013, nr 1, s. 17–31.

⁶ Por. między innymi J. Bajda, *Miejsce teologii rodziny w strukturze nauk teologicznych*, „Studia nad Rodziną” 7, 2003, nr 1 (12), s. 19–34.

⁷ Por. między innymi *Rodzina — historia i współczesność*, red. B. Kiereś, M. Gromek, K. Hryszan, Lublin 2018.

⁸ Por. między innymi L. Dyczewski, *Kulturotwórcza rola rodziny*, „Studia Polonijne” 12, 1989, s. 39–53.

⁹ Por. W. James, *The Principles of Psychology*, New York 1890, s. 292.

W naukach społecznych suma artykułów i innych dokumentów naukowych wyniosła: 23 199 z socjologii; 14 610 z ekonomii; 11 752 z psychologii; 6 172 z dziedziny prawa. Z badania wynika, że w przypadku badanych krajów tematyka rodziny najczęściej poruszana była w badaniach socjologicznych w Szwecji, w porównaniu do pozostałych dziedzin i krajów — w tym Polski.

Pojęcie rodziny nie jest łatwe do jednoznacznego wyjaśnienia. W literaturze przedmiotu spotykamy wiele opracowań, w których poszczególne definicje rodziny uzupełniają się lub poddawane są krytyce. Z tego względu odmienne klasyfikacje oraz interpretacje wpłynęły na rozbudowanie definicji rodziny w poszczególnych dziedzinach nauk społecznych (por. tabela 2). W literaturze pojawiają się ujęcia związane tylko z funkcjami¹⁰, ze składem, z powstaniem oraz więziami rodziny¹¹. Dodatkowo prace naukowe nad rodziną obejmują badania teoretyczne i empiryczne¹², przede wszystkim w perspektywie narodowej, w mniejszym stopniu zaś w globalnej¹³.

Rodzina może być postrzegana w różnych aspektach:

- społecznym — między innymi poprzez indywidualizację społeczeństwa,
- kulturowym — między innymi przez rozpowszechnienie się kultury masowej,
- czasowym — między innymi przez zmiany pokoleniowe,
- biologicznym — między innymi przez warunki życia,
- geograficznym — między innymi przez miejsce zamieszkania.

Rodzina może przybierać również odmienne:

- formy: między innymi mała (nuklearna), wielka (rozszerzona),
- typy: między innymi monogamiczna, poligamiczna, pełna, niepełna, zastępcza,
- modele: między innymi partnerski, kohabitacyjny, tradycyjny, współczesny.

Tabela 2. Przegląd wybranych definicji rodziny w naukach społecznych

Socjologia	Rodzina to grupa złożona z osób połączonych stosunkiem małżeństwa i stosunkiem rodzice–dzieci.	J. Szczepański [1972]
	Rodzina to podstawowa grupa społeczna, na której opiera się społeczeństwo.	A. Comte [1986]
	Rodzina to koegzystencja wspólnego zamieszkiwania jej członków, wspólnego nazwiska, własności, ciągłości biologicznej, wspólnej kultury duchowej.	J. Auleytner [1997]

¹⁰ W literaturze spotykane są takie funkcje rodziny jak prokreacyjna, wychowawcza, opiekuńcza, kształcąca, emocjonalna, ekonomiczna, kulturalna, socjalizacyjna.

¹¹ Zob. T. Smyczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2012.

¹² Zob. P. Ulman, *Polska rodzina w świetle wybranych badań statystycznych*, „Studia Socialia Cracoviensia” 6, 2014, nr 1 (10), s. 153–167.

¹³ Zob. M. Gierycz, *Unii Europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny. Antropologiczne i polityczne znaczenie w kontekście starzenia się Europy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 22, 2015, nr 2, s. 69–83.

Psychologia	Rodzina to podstawowy kontekst rozwojowy, środowisko rozwojowe.	U. Bronfenbrenner [1979]
	Rodzina to system powiązanych ze sobą jednostek tworzących spójną całość.	B. de Barbro [1999]
	Rodzina to podstawowa grupa dla jednostki, w której członkowie pozostają ze sobą w bliskim kontakcie i wzajemnie ze sobą współdziałają.	J. Szymczak [2002]
Pedagogika	Rodzina to jeden z fundamentalnych kręgów środowiskowych charakteryzujący się swoistą problematyką społeczno-wychowawczą.	A. Kamiński [1974]
	Rodzina to grupa i instytucja społeczna oraz składnik systemu wychowawczego.	S. Kawula [1978]
	Rodzina to zbiorowość ludzi powiązanych ze sobą więzią małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji.	Z. Tyszka [2002]
Politologia	Rodzina to przedmiot polityki rodzinnej, obejmująca swym zakresem różnorodność typów, struktur, ról i stosunków dotyczących zwykle co najmniej jednej osoby dorosłej i jednego dziecka.	B. Kłos i J. Szymańczak [2006]
	Rodzina to komórka społeczna, która odgrywa szczególną rolę w procesie socjalizacji człowieka, za pomocą działań realizowanych przez politykę społeczną państwa.	J. Orczyk [2008]
	Rodzina to fundament budowania społeczeństwa, podstawowa instytucja opiekuńcza, główny kreator kapitału społecznego.	A. Durasiewicz [1985]
Prawo	Rodzina to podmiot, który nie ma bytu niezależnego od jej członków.	H. Waśkiewicz [1985]
	Rodzina to podmiot określonych praw i obowiązków, co oznacza przyznanie jej szczególnego statusu.	A. Zieliński [2004]
	Rodzina to rodzice i ich dzieci, jak również szereg kręgu osób połączonych pochodzeniem od wspólnego przodka albo związanych wspólnością bytu.	T. Smyczyński [2012]
Ekonomia	Rodzina to gospodarstwo domowe, jednostka, której celem jest zaspokojenie wspólnych i osobistych potrzeb jej członków.	M. Latuch [1980]
	Rodzina to podstawa społeczeństwa, odgrywa kluczową rolę ekonomiczną, zapewnia ochronę i zabezpieczenie przed trudnościami.	OECD [2011]
	Rodzina to para bez dzieci lub para z jednym lub większą liczbą dzieci, albo też samotny rodzic z jednym bądź większą liczbą dzieci.	GUS [2014]

Źródło: opracowanie własne.

Z analizy literatury przedmiotu wynika, że rodzina jest grupą, która dąży do osiągnięcia pewnych celów oraz spełnienia istotnych zadań we wspólnocie. Zmiany jej istoty są następstwem procesów adaptacyjnych do potrzeb jednostki

oraz warunków społeczno-gospodarczych. Charakter rodziny podlega ciągłym przemianom. Z jednej strony obserwowane jest osłabienie znaczenia małżeństwa, to jest wzrastająca liczba rozwodów oraz zmniejszenie liczby zawieranych małżeństw. Z drugiej strony następuje wykształcanie się tak zwanych związków nieformalnych, w których stosunki między poszczególnymi członkami zależą od relacji między nimi.

Problematyka poświęcona zagadnieniom rodziny jest obszerna, w wielu kwestiach niespójna, a autorzy — dążąc do wyjaśnienia konkretnego zjawiska — często łączą elementy i treści z różnych koncepcji nauk społecznych. Mimo to rodzina jako wartość uniwersalna stanowi podstawową wartość wszystkich społeczeństw — w tym polskiego i nordyckiego.

2. Znaczenie rodziny w Polsce a w *Nordic welfare state*

W zdefiniowaniu rodziny może pomóc weryfikacja jej roli w rozwoju społeczno-gospodarczym poszczególnych państw. Danię, Finlandię, Szwecję i Norwegię w literaturze kwalifikuje się do grupy państw opiekuńczych — socjaldemokratycznych¹⁴. Natomiast Polskę trudno zaklasyfikować do jednego z modeli państw kapitalistycznych.

Nordycki model kapitalizmu (*Nordic welfare state*)¹⁵ odnosi się do ekonomicznych i społecznych rozwiązań przyjętych w państwach nordyckich. Model ten opiera się na silnym państwie biorącym na siebie odpowiedzialność za dystrybucję dóbr i usług oraz społeczeństwie obywatelskim. W nordyckim modelu uznaje się, że społeczeństwo i władze publiczne są zasadniczym gwarantem godziwego poziomu życia i bezpieczeństwa socjalnego obywateli. Mniej istotne są zaś mechanizmy rynkowe oraz rola rodziny. Na podstawie literatury przedmiotu można stwierdzić, że rozumienie rodziny w państwach nordyckich jest odmienne¹⁶. Z jednej strony występują skrajne stanowiska¹⁷ — opisujące kraje nordyckie jako te, w których pojęcie i funkcjonowanie rodziny uległy niemal całkowitej deformacji. Z drugiej strony podkreśla się, że nordycki model kapitalizmu wspomaga rodzinę¹⁸ (jest w pewnym sensie prorodzinny) oraz sprzyja dokonywaniu indywidualnych wyborów.

¹⁴ M. Hilson, *The Nordic model: Scandinavia since 1945*, Chicago 2008.

¹⁵ L. Leśniewski, *Skutki globalnego kryzysu finansowego dla rozwoju gospodarczego Danii, Finlandii i Szwecji*, „Współczesne Problemy Ekonomiczne” 2015, nr 11, s. 29–42.

¹⁶ Ze względu na zakres przedmiotowy w pracy nie ujęto zróżnicowanych sposobów ochrony rodziny w badanych państwach nordyckich.

¹⁷ F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.

¹⁸ D. Szelewa, *Szwedzka polityka rodzinna*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 2004 nr 7, s. 65–71.

W przypadku Polski wyraźny jest brak docelowej wizji budowanego modelu kapitalizmu. Podstawę ustroju gospodarczego w Polsce stanowi społeczna gospodarka rynkowa oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych¹⁹. Wyraźniej niż w innych krajach Unii Europejskiej artykułowana jest potrzeba silnego państwa. Z kolei rodzina pozostaje centralną instytucją życia społecznego, chociaż staje się coraz mniej stabilna. Spotykane są wyraźne poglądy potwierdzające, że szybki rozwój społeczno-gospodarczy może przyczynić się do tak zwanego kryzysu polskiej rodziny²⁰.

Skutkiem opisanego powyżej postrzegania roli rodziny w poszczególnych krajach są nie tylko osłabienie więzi oraz wartości, lecz także z punktu widzenia (por. tabela 3):

1. krajów nordyckich²¹:

- zmiany w strukturze rodziny, nowe lub rzadziej wcześniej występujące, zróżnicowane formy związków partnerskich,
- odraczanie w czasie decyzji o zawieraniu małżeństw i poczęciu dzieci,
- większa kruchość i niestabilność rodzin, więcej separacji i rozwodów,
- małżeństwo stające się w większym stopniu kwestią indywidualnego wyboru,
- starzenie się społeczeństwa oraz słabnięcie więzi pokoleniowych,

2. Polski²²:

- traktowanie rodziny rozumianej jako małżeństwo z dziećmi jako najbardziej preferowanego rodzaju związków osób,
- częstsze wspieranie samotnych matek z dziećmi niż związków partnerskich, które mają przynajmniej jedno dziecko,
- brak poparcia dla formalizacji związków jednopłciowych,
- trudności materialne, brak wsparcia dla młodego i starszego pokolenia,
- pojawiające się trudności w łączeniu obowiązków zawodowych i rodzinnych.

¹⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483), art. 20.

²⁰ R. Boguszewski, *Współczesne znaczenie i rozumienie rodziny w Polsce*, „Zeszyty Naukowe KUL” 59, 2015, nr 4 (232), s. 127–148.

²¹ W. Anioł, *Szlak Norden, Modernizacja po skandynawsku*, Warszawa 2013.

²² *Współczesna Rodzina. Szanse — Zagrożenia — Kierunki przemian*, red. K. Pujer, Wrocław 2016.

Tabela 3. Wybrane wskaźniki z wielkości i składu rodziny²³

Kraj	Podział rodzin w proc.									
	para w gospodarstwie domowym		matka samotnie wychowująca dzieci	ojciec samotnie wychowujący dzieci	rodzina jednoosobowa	inna	z liczbą dzieci			
	z dziećmi	bez dzieci					0	1	2	3 i więcej
Dania	22,22	27,91	5,19	1,04	37,48	6,16	70,55	12,43	12,33	4,69
Finlandia	20,39	27,93	1,57	5,10	41,00	4,01	77,61	9,34	8,74	4,31
Szwecja	24,27	27,87	5,07	1,56	36,22	5,01	78,37	8,47	9,89	3,27
Norwegia	25,35	23,15	5,63	1,61	39,58	4,68	71,64	12,68	11,08	4,60
Polska	28,90	23,69	6,74	0,99	24,04	15,64	61,61	18,47	15,16	4,76

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z bazy OECD (dostęp: 10.2019).

W krajach nordyckich realizacja polityki wzbudza kontrowersje dotyczące kwestii zbieżności celów ekonomicznych i społecznych oraz powiązań opieki nad dzieckiem z satysfakcją zawodową i materialną rodziny²⁴. Mimo to *Nordic welfare state* wspiera związki nieformalne, partnerskie, jedнопłciowe celem indywidualnego podejmowania przez obywateli decyzji dotyczących realizacji podstawowych wartości i funkcji rodziny. W przypadku Polski działania skierowane są głównie na wzrost liczby urodzeń. Widoczna poprawa kondycji i jakości życia w polskich rodzinach występuje przede wszystkim w tak zwanym tradycyjnym modelu, w przeciwieństwie do tak zwanego modelu partnerskiego — niewspieranego przez państwo²⁵.

²³ *Para w gospodarstwie domowym* — gospodarstwo domowe z dwojgiem dorosłych w parze, zarówno w związku małżeńskim, jak i cywilnym, zarejestrowanym związku partnerskim lub zamieszkujące we wspólnym mieszkaniu, pary są tworzone przez osoby dorosłe w związkach tej samej lub przeciwnej płci.

Dzieci — w wieku poniżej 25 lat, obejmują dzieci biologiczne, przybrane lub adoptowane, przy czym każde dziecko będące rezydentem w wieku powyżej 25 lat jest traktowane jako niezależne dziecko dorosłe — dokładne definicje różnią się w zależności od kraju.

Matka lub ojciec samotnie wychowujący dzieci — gospodarstwo domowe z jedną osobą dorosłą i co najmniej jednym dzieckiem poniżej 25 roku życia.

Rodzina jednoosobowa — gospodarstwo domowe, w którym jedna osoba mieszka samotnie.

Inna — obejmuje wszystkie inne rodzaje gospodarstw domowych, w tym gospodarstwa domowe z kilkoma niepowiązanymi członkami mieszkającymi we wspólnym mieszkaniu oraz gospodarstwa domowe dzielone przez co najmniej dwie jednostki rodzinne, do tej kategorii zalicza się gospodarstwa domowe z trzema pokoleniami.

²⁴ W. Nowiak, *Nordycki model „welfare state” w realiach XXI wieku*, Poznań 2011.

²⁵ A. Durasiewicz, *Kierunki rozwoju polityki rodzinnej w Polsce — dylemat społeczny zachodzących zmian i wyzwania na przyszłość*, [w:] *Polityka społeczna wobec wyzwań i zmian zachodzących we współczesnym świecie*, red. M. Kubiak, Gdańsk 2014.

3. Pojęcie rodziny w polskim i nordyckim systemie prawa

W naukach prawnych nie odnajdujemy wprost definicji rodziny. Prawne poślugiwanie się tym pojęciem jest niejednoznaczne, ma charakter umowny, zależy od aktu prawnego, który się nim posługuje, oraz przybiera zróżnicowaną treść²⁶. Dodatkowo specyfika poszczególnych krajów nordyckich²⁷ oraz Polski przyczyniła się do odmiennego określenia rodziny w ustawodawstwie. Z punktu widzenia prawa polskiego i nordyckiego istotne jest zatem ustalenie sposobu powstania rodziny, jej składu osobowego, a także powiązań, które wpływają na funkcjonowanie rodziny. Rodzina staje się obiektem zainteresowania prawa w momencie, gdy została założona przez zawarcie małżeństwa — prawa, które dotyczy jej wsparcia lub ochrony.

Począwszy od rozdziału pierwszego *Rzeczpospolita* ustawy zasadniczej w Polsce: małżeństwo jest związkiem kobiety i mężczyzny i znajduje się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej obok rodziny, macierzyństwa i rodzicielstwa.²⁸ Taki przepis wskazuje, że instytucja, którą jest rodzina, zajmuje szczególną pozycję w hierarchii wartości. Ustawodawca jednocześnie tym przepisem przesądził, że za małżeństwo może być uznany tylko związek kobiety i mężczyzny.

Przepis dotyczący wsparcia rodziny przez władze publiczne został zawarty również w Konstytucji Republiki Finlandii w rozdziale drugim *Podstawowe prawa i wolności*²⁹. Przytoczenie przepisu o innych osobach odpowiedzialnych za opiekę nad dziećmi niebezpośrednio może odnosić się między innymi do rodziny, związku partnerskiego lub małżeństwa, których w ustawie zasadniczej Finlandii nie zdefiniowano.

Podobną treść o powinności instytucji publicznej wspierania rodziny przyjęto w rozdziale pierwszym *Podstawy ustroju państwowego* ustawy zasadniczej Szwecji³⁰. W Konstytucji Królestwa Szwecji przez przepis o ochronie prawa jednostki

²⁶ Rodzina stanowi podmiot zainteresowania wielu gałęzi prawa, takich jak prawo konstytucyjne, prawo prywatne, prawo publiczne, prawo administracyjne, prawo międzynarodowe, prawo karne. Ze względu na charakter artykułu w dalszej części uwagę poświęcono postrzeganiu rodziny w prawie cywilnym.

²⁷ Na temat podobieństw i różnic pomiędzy krajami nordyckimi por. L. Leśniewski, *Gospodarki Danii, Finlandii i Szwecji wobec globalnego kryzysu finansowego*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2018; M. Grzybowski, *Systemy konstytucyjne państw skandynawskich*, Warszawa 2010.

²⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 18.

²⁹ Suomen perustuslaki, Helsinki, 11 kesäkuu 1999, 19 §.

³⁰ Regeringsformen, Stockholm, 28 februari 1974, 2 §; Konstytucja Królestwa Szwecji nie jest jednolitym aktem prawnym, w jej skład wchodzi Akt o formie Rządu (szw. *Regeringsformen*) z 1974 roku, Akt o sukcesji (szw. *Successionsordningen*) z 1810 roku, Ustawa o wolności druku (szw. *Tryckfrihetsförordningen*) z 1949 roku, Akt o wolności wypowiedzi (szw. *Yttrandefrihetsgrundlagen*) z 1991 roku.

do życia prywatnego Riksdag podkreśla zasady równości we wszelkich sferach życia społecznego oraz przeciwdziałania dyskryminacji obywateli³¹.

W konstytucjach Królestwa Danii oraz Królestwa Norwegii nie ma definicji lub określenia rodziny ani wyodrębnionych norm odnoszących się do prawa rodzinnego³².

Zgodnie z regulacją prawa rodzinnego w Polsce małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w małżeństwie³³. Są obowiązani do wspólnego pożycia, do wzajemnej pomocy i wierności oraz do współdziałania dla dobra rodziny, którą przez swój związek założyli. Oboje małżonkowie obowiązani są, każde według swych sił oraz swych możliwości zarobkowych i majątkowych, przyczyniać się do zaspokajania potrzeb rodziny, którą przez swój związek założyli. Zadośćuczynienie temu obowiązkowi może polegać także, w całości lub w części, na osobistych staraniach o wychowanie dzieci i na pracy we wspólnym gospodarstwie domowym³⁴.

Z kolei w prawie szwedzkim małżonkowie³⁵ mają obowiązek wykazać się wiernością i szacunkiem, lecz przede wszystkim wspólnie troszczyć się o dom oraz dzieci, a także współpracować dla dobra rodziny. Małżonkowie powinni rozdzielać między sobą wydatki i czynności. Muszą również przekazywać sobie nawzajem informacje potrzebne do oceny sytuacji finansowej rodziny³⁶.

Odmienne regulacje ustanowione zostały w prawie normującym małżeństwo³⁷ duńskie. Podczas małżeństwa małżonkowie mają obowiązek wspierania się nawzajem, ale w szczególności tylko wtedy, jeżeli jest to niezbędne ze względu na wsparcie rodziny³⁸.

³¹ Zob. też Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, art. 32.

³² *Danmarks Riges Grundlov, København, 05 juni 1953; Kongeriget Norges Grundlov, Eidsvoll, 17 mai 1814.*

³³ Małżeństwo to trwałe, ale nie nierozdzielny związek kobiety oraz mężczyzny oparty na równorzędności stron. Celem małżeństwa są wspólne pożycie, realizacja dobra każdego z małżonków, dobra założonej rodziny i jej celów społecznych. Por. T. Smyczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze. Analiza i wykładnia*, Warszawa 2001.

³⁴ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku — Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2019 r. poz. 2086), dział II art. 23, art. 27.

³⁵ W Szwecji małżeństwo zawierane jest przez dwie osoby, w tym może być zawierane przez osoby tej samej płci. Por. Justitiedepartementet, Familjerätt Kortfattat om lagstiftningen, Stockholm 2014.

³⁶ Äktenskapsbalk (1987:230), Stockholm, SFS nr: 1987:230, Kapitel 1 § 2, § 4; Kapitel 6 § 2, § 4.

³⁷ W Danii małżeństwo to związek między dwiema osobami różnych płci, jak i między dwiema osobami tej samej płci. Por. Bekendtgørelse af lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, København, LBK nr 771 af 07/08/2019, Kapitel 1 § 1.

³⁸ Lov om ægtefællers økonomiske forhold, København, LBK nr 774 af 07/08/2019, Kapitel 1 § 4.

W prawie fińskim jednoznacznie wskazuje się, że małżonkowie są równi. Powinni oni wykazywać wzajemne zaufanie do małżeństwa³⁹ i pracować razem dla dobra rodziny. Każdy małżonek ma prawo decydować o swoim udziale w pracy zarobkowej oraz w działaniach społecznych i innych poza rodziną⁴⁰.

Norweskie prawo rodzinne wskazuje na to, że dwie osoby przeciwnej lub tej samej płci mogą zawrzeć małżeństwo⁴¹. Wspólna odpowiedzialność małżonków za utrzymanie rodziny obliguje do pokrycia wspólnych potrzeb, wychowania dzieci i realizowania potrzeb każdego z małżonków, a także utrzymania wspólnego gospodarstwa domowego.⁴²

Brak definicji rodziny w prawie, w świetle dokonujących się przemian społeczno-gospodarczych, nie skutkuje brakiem możliwości usystematyzowania tego pojęcia. W naukach prawnych w Polsce pojęcie rodziny zaproponował w jednym z orzeczeń Trybunał Konstytucyjny, który zdefiniował rodzinę jako trwały związek dwóch lub więcej osób, składający się z co najmniej jednej osoby dorosłej i dziecka, oparty na więziach emocjonalnych, prawnych, a przeważnie także i na więzach krwi. Rodzina może być pełna, w tym wielodzietna, lub niepełna. Rodzina pełna składa się z dwojga osób dorosłych pozostających we wspólnocie domowej i związanych więziami uczuciowymi oraz wychowywanego przez nie wspólnego dziecka (dzieci). Rodzinę niepełną tworzą natomiast jeden dorosły i wychowywane przez niego dzieci⁴³.

Szwedzki ustawodawca z kolei wskazuje, że rodzina nie składa się już tylko z jednej matki, jednego ojca i dziecka, lecz może składać się z członków na wiele różnych sposobów. Może to być samotny rodzic z dziećmi, tradycyjna rodzina nuklearna, matka i matka, i dzieci lub ojciec i ojciec, i dzieci. Rodzina składa się z dwojga rodziców, którzy mieszkają razem. Istotne jest, że jeżeli rodzina składa się z dwóch osób, które wybrały życie jako partnerzy, to należy ustalić ojcostwo, aby zapewnić prawa dziecka⁴⁴.

³⁹ Fińskie prawo mówi, że małżeństwem są zaangażowane dwie osoby, które zgodziły się wziąć ślub ze sobą. Strony związku partnerskiego zarejestrowanego w Finlandii mogą przekształcić związek partnerski w małżeństwo, składając wspólne powiadomienie do magistratu. Zarejestrowany związek partnerski trwa jako małżeństwo od dnia, w którym sędzia otrzymał wniosek. Por. z Äktenskapslag, Helsinki, 13.6.1929/234, Kapitel 1 § 1, § 1a.

⁴⁰ Marriage Act 234/1929, Helsinki, amendments up to 1226/2001 included, Chapter 1 Section 2.

⁴¹ W norweskim prawie rodzinnym — najbardziej rozbudowanym spośród krajów nordyckich — ustanowiono warunki zawarcia małżeństwa, w tym między innymi kobiety i mężczyźni mają takie same prawo do swobodnego wyboru małżonka, małżeństwa muszą być zawierane z ich własnej wolnej woli i za ich zgodą, istnieje obowiązek udzielania informacji i wskazówek na temat chorób zakaźnych, które mogą być przenoszone przez stosunek seksualny. Por. z Rundskriv om ekteskap Lov 4. juli 1991 nr. 47 om ekteskap, Oslo, Rundskriv Q 20/2009.

⁴² Lov om ekteskap, Oslo, LOV-1991-07-04-47, Kapittel 7 § 38.

⁴³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 kwietnia 2011 roku, SK 62/08, OTK-A 2011, Nr 3, poz. 22.

⁴⁴ Civilutskottets betänkande, Stockholm, 2011/12:CU16.

W duńskim prawie powszechnie uznaje się, że rodzina składa się z co najmniej jednej osoby mieszkającej pod jednym adresem. Rodzina może składać się z osoby samotnej lub pary z dziećmi poniżej dwudziestego piątego roku życia lub bez nich. Tradycyjna podstawowa rodzina to matka, ojciec i dzieci. Rodzina to również osoby tej samej płci, które utworzyły zarejestrowany związek partnerski⁴⁵.

W ujęciu prawnym fińska koncepcja rodziny jest węższa niż w wielu innych krajach. W Finlandii za rodzinę najczęściej uważa się rodzinę nuklearną, to jest rodziców i dzieci. W przypadku gdy dziadkowie, rodzice i dzieci mieszkają razem w tym samym domu, oficjalnie tylko rodzice i dzieci tworzą rodzinę, dziadkowie to osobna rodzina. Rodzina również może obejmować parę z dziećmi lub bezdzietną parę. Dorośli w rodzinie mogą być przeciwnej lub tej samej płci. Rodzina może również składać się z samotnej matki lub samotnego ojca i ich dzieci⁴⁶.

Ustawodawca w Norwegii uznaje za rodzinę pary małżeńskie, partnerów mieszkających razem, partnerów homoseksualnych, samotnych rodziców, rodziców zastępczych zarówno z dziećmi, jak i bez dzieci. Rodzina jest podstawową jednostką społeczeństwa — najważniejszym miejscem przynależności, bliskości i społeczności oraz najlepszym miejscem do wychowywania dzieci⁴⁷.

Dodatkowo, dokonując komparatystyki prawa rodzinnego w ujęciu międzynarodowym, należy mieć również na uwadze⁴⁸:

— pomiędzy krajami nordyckimi stopień zintegrowania Europy Północnej⁴⁹, to jest między innymi członkostwo Danii, Szwecji i Norwegii od 1952 roku oraz Finlandii od 1955 roku w Radzie Nordyckiej⁵⁰;

— dla państw członkowskich Unii Europejskiej (Danii od 1973 roku, Szwecji i Finlandii od 1995 roku, Polski od 2004 roku) zasady pierwszeństwa prawa wspólnotowego⁵¹.

Regulacje prawa rodzinnego na szczeblu nordyckim dotyczą między innymi zasady zawarcia małżeństwa przez osoby będące wyłącznie obywatelami nordyckimi, które jednocześnie mieszkają w jednym z krajów nordyckich. Z kolei re-

⁴⁵ Redegørelse Ministeriet for Familie- og Forbrugeranliggender, København, af 25/11 05 om familiepolitik nr R6.

⁴⁶ Child and Family Policy in Finland, Helsinki, Ministry of Social Affairs and Health Brochures 9eng (2013).

⁴⁷ Om familien — forpliktende samliv og foreldreskap, Oslo, En melding til Stortinget nr 29 (2002–2003).

⁴⁸ Ze względu na charakter artykułu przytoczono jedynie akty legislacyjne, bez poszerzania ich interpretacji.

⁴⁹ Por. L. Leśniewski, *Integracja gospodarcza Danii, Finlandii i Szwecji z Unią Europejską*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” 21, 2015, nr 1, s. 227–247.

⁵⁰ Konvensjon mellom Norge, Danmark, Finnland, Island og Sverige inneholdende internasjonalt-privatrettslige bestemmelser om ekteskap, adopsjon og vergemål med sluttprotokoll, Stockholm, LOV-1931-02-06.

⁵¹ Dyrektywa Rady 2003/86/WE z 22 września 2003 roku w sprawie prawa do łączenia rodzin, Bruksela, Dz.Urz. UE L 251/12.

guły prawa rodzinnego na szczeblu unijnym odnoszą się do łączenia rodziny, to znaczy, że środki dotyczące łączenia rodziny powinny zostać przyjęte zgodnie z obowiązkiem ochrony rodziny i poszanowania życia rodzinnego zawartym w wielu instrumentach prawa międzynarodowego. Łączenie rodziny jest niezbędne w celu umożliwienia życia rodzinnego. W celu ochrony rodziny i ustanowienia lub zachowania życia rodzinnego powinno się ustalić istotne warunki dla wykonania prawa. Inicjatywą instytucji ponadnarodowych w zakresie prawa rodzinnego zatem powinno być stworzenie wspólnych przepisów, tak aby rodziny w Europie nie napotykały na utrudnienia w wykonywaniu swoich praw i obowiązków.

Wnioski

Rodzina jako podstawowa jednostka podlega procesowi ciągłego rozwoju, wynikającego z oddziaływania społeczeństwa, gospodarki i prawa. Z przeprowadzonego porównania wyraźnie wynika, że rodzina, jej członkowie oraz stosunki między nimi stanowią podstawę życia społecznego. Przedstawione uwagi dotyczące zagadnień z zakresu ekonomii oraz prawa cywilnego potwierdziły odmienne postrzeganie rodziny w krajach nordyckich i w Polsce. W poszczególnych krajach odnotowano występowanie niewielkich odmiennych struktur życia rodzinnego. Identyfikacja rodziny mimo braku ustawowej definicji jest we wszystkich krajach możliwa, zarówno w ujęciu społeczno-ekonomicznym, jak i prawnym.

Na podstawie przedstawionej identyfikacji rodziny definicja autorska została sformułowana następująco: rodzina to grupa osób bez względu na liczbę, wiek oraz płeć jej członków, lecz powiązana ze sobą w ujęciu społecznym, gospodarczym i prawnym.

Krytycznie oceniając zaprezentowane w artykule rozważania: w krajach nordyckich oraz w Polsce rodzina musi spełniać swoje funkcje, wypełniać swoje obowiązki, a także pogłębiać więzi. W Polsce małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny to podstawa dla tworzenia rodziny. Z kolei w Danii, Finlandii, Szwecji i Norwegii system prawa cywilnego pozwala na tworzenie rodziny w większym zakresie. Wynika to z postrzegania małżeństwa w tych krajach jako związku dwóch osób, bez względu na płeć. Zaprezentowane wnioski bezdyskusyjnie potwierdzają szeroki, zróżnicowany i skomplikowany obszar oraz przedmiot badawczy, jakim jest rodzina w naukach społecznych. Należy mieć na uwadze, że dalsze pogłębione badania pomogą w zrozumieniu odmiennego postrzegania rodziny w Polsce i krajach nordyckich.

Bibliografia

Akty prawne:

Åktenskapsbalk (1987:230), Stockholm, SFS nr: 1987:230.

Åktenskapslag, Helsinki, 13.6.1929/234.

- Bekendtgørelse af lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, København, LBK nr 771 af 07/08/2019. Child and Family Policy in Finland, Helsinki, Ministry of Social Affairs and Health Brochures 9eng (2013).
- Civilutskottets betänkande, Stockholm, 2011/12:CU16.
- Danmarks Riges Grundlov, København, 05 juni 1953.
- Dyrektywa Rady 2003/86/WE w sprawie prawa do łączenia rodzin z 22 września 2003 roku, Bruksela (Dz.Urz. UE L 251/12).
- Kongeriget Norges Grundlov, Eidsvoll, 17 mai 1814.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).
- Konvensjon mellem Norge, Danmark, Finland, Island og Sverige inneholdende internasjonalt-privatretslige bestemmelser om ekteskap, adopsjon og vergemål med sluttprotokoll, Stockholm, LOV-1931-02-06.
- Lov om ægtefællers økonomiske forhold, København, LBK nr 774 af 07/08/2019.
- Lov om ekteskap, Oslo, LOV-1991-07-04-47.
- Marriage Act 234/1929, Helsinki, amendments up to 1226/2001 included.
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Nowy Jork, 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).
- Om familien — forpliktende samliv og foreldreskap, Oslo, En melding til Stortinget nr 29 (2002-2003).
- Redegørelse Ministeriet for Familie- og Forbrugeranliggender, København, af 25/11 05 om familiepolitik nr R6.
- Regeringsformen, Stockholm, 28 februari 1974.
- Rundskriv om ekteskap Lov 4. juli 1991 nr. 47 om ekteskap, Oslo, Rundskriv Q 20/2009.
- Suomen perustuslaki, Helsinki, 11 kesäkuu 1999.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku — Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2019 r. poz. 2086) .
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 kwietnia 2011 roku, SK 62/08, OTK-A 2011, Nr 3, poz. 22.

Opracowania:

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków 2002.
- Anioł W., *Szlak Norden. Modernizacja po skandynawsku*, Warszawa 2013.
- Auleytner J., *Polityka społeczna. Teoria a praktyka*, Warszawa 1997.
- Bajda J., *Miejsce teologii rodziny w strukturze nauk teologicznych*, „Studia nad Rodziną” 7, 2003, nr 1 (12).
- Boguszewski R., *Współczesne znaczenie i rozumienie rodziny w Polsce*, „Zeszyty Naukowe KUL” 59, 2015, nr 4 (232).
- Bronfenbrenner U., *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*, Cambridge 1979.
- Comte A., *A general view of positivism*, London 1865.
- Durasiewicz A., *Kierunki rozwoju polityki rodzinnej w Polsce — dylemat społeczny zachodzących zmian i wyzwań na przyszłość*, [w:] *Polityka społeczna wobec wyzwań i zmian zachodzących we współczesnym świecie*, red. M. Kubiak, Gdańsk 2014.
- Durasiewicz A., *Rodzina jako kategoria polityki społecznej — współczesny kierunek polityki społecznej na rzecz rodziny*, [w:] *Dylematy współczesnych ludzi radzenie sobie z wielością ról i zadań*, red. H. Liberska et al., Warszawa 2015.
- Dyczewski L., *Kulturotwórcza rola rodziny*, „Studia Polonijne” 12, 1989.
- Gierycz M., *Unii Europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny. Antropologiczne i polityczne znaczenie w kontekście starzenia się Europy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 22, 2015, nr 2.

- Główny Urząd Statystyczny, *Gospodarstwa domowe i rodziny, Charakterystyka demograficzna*, Warszawa 2014.
- Grzybowski M., *Systemy konstytucyjne państw skandynawskich*, Warszawa 2010.
- Hilson M., *The Nordic model: Scandinavia since 1945*, Chicago 2008.
- James W., *The Principles of Psychology*, New York 1890.
- Justitiedepartementet, *Familjerätt Kortfattat om lagstiftningen*, Stockholm 2014.
- Kamiński A., *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974.
- Kawula S., *Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych środowiska rodzinnego*, Toruń 1978.
- Kłós B., Szymańczak J., *Polityka państwa wobec rodziny*, „Informacja Biura Studiów i Ekspertyz Kancelarii Sejmu” 2006, nr 1251.
- Latuch M., *Demografia społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1980.
- Lavesson I., *Familjen i fokus — Familjenätverk i teori och praxis*, Socialhögskolan vid Lunds Universitet SOPA 63 Vt–10, Lund 2010.
- Leśniewski L., *Gospodarki Danii, Finlandii i Szwecji wobec globalnego kryzysu finansowego*, Rozprawa doktorska, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2018.
- Leśniewski L., *Integracja gospodarcza Danii, Finlandii i Szwecji z Unią Europejską*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” 21, 2015, nr 1.
- Leśniewski L., *Skutki globalnego kryzysu finansowego dla rozwoju gospodarczego Danii, Finlandii i Szwecji*, „Współczesne Problemy Ekonomiczne” 2015, nr 11.
- Nowiak W., *Nordycki model „welfare state” w realiach XXI wieku*, Poznań 2011.
- Orczyk J., *Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele*, Poznań 2008.
- Organisation for Economic Co-Operation and Development, *The Future of Families to 2030 A Synthesis report*, Paris 2011.
- Rodzina — historia i współczesność*, red. B. Kiereś, M. Gromek, K. Hryszan, Lublin 2018.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2012.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze. Analiza i wykładnia*, Warszawa 2001.
- Szczap A., *Rodzina w poglądach wybranych filozofów*, „Wychowanie w Rodzinie” 7, 2013, nr 1.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972.
- Szelewa D., *Szwedzka polityka rodzinna*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 2004, nr 7.
- Szluz B., Szluz A., Urbańska M., *Współczesna rodzina w ujęciu interdyscyplinarnym. Przemiany–Wsparcie–Rozwój*, Rzeszów, 2017.
- Szymczak J., *Definicje rodziny*, „Studia nad Rodziną” 6, 2002, nr 2 (11).
- Tyszka Z., *Rodzina we współczesnym świecie*, Poznań 2002.
- Ulman P., *Polska rodzina w świetle wybranych badań statystycznych*, „Studia Socialia Cracoviensia” 6, 2014, nr 1 (10).
- Waśkiewicz W., *Prawa człowieka a prawa rodziny*, „Chrześcijanin w Świecie” 139, 1985, nr 4.
- Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999.
- Współczesna Rodzina. Szanse — Zagrożenia — Kierunki przemian*, red. K. Pujer, Wrocław 2016.
- Zieliński A., *Podmiotowość prawna*, [w:] *Ius et Lex. Księga jubileuszowa profesora Andrzeja Kabata*, red. S. Pikulski, Olsztyn 2004.

Strony internetowe:

- Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju, <https://www.oecd.org>.
- Web of Science, <https://webofknowledge.com>.